

Om sjælens sår

- eller det man i vor tid kalder traumer

Jeg husker ikke hvor meget jeg fik ud af det, da jeg var i midten af 20'erne, for over 50 år siden, og for første gang tog fat på at læse Søren Kierkegaards 'Frygt og Bæven' fra 1843. Jeg kan dog se, at jeg har streget og skrevet til i bogen allerede dengang. Igennem alle årene har nogle linjer i bogens begyndelse stået klart i min erindring, men jeg er også klar over, at jeg gennem tiden, når jeg har genlæst bogen, har forstået og tolket dem forskelligt, dog, mener jeg, at jeg hele tiden har opfattet en uændret grundtone, nemlig adskillelsens smerte fra den man er stærkt knyttet til. Kierkegaard skriver: "Naar barnet skal vænnes fra, da sværter Moderen sit Bryst, det var jo og synd, at Brystet skulde see lifligt ud, naar Barnet ikke må faae det. Saa troer Barnet, at Brystet har forandret sig, men Moderen hun er den samme, hendes blik er kjærligt og ømt som altid. Held den, der ikke behøvede forfærdeligere Midler for at vænne Barnet fra".

Det er især den sidste linje jeg ikke har kunnet slippe.

Held den, siger jeg som en parafrase over Kierkegaards tekst, der ikke er blevet ramt af sin moders vrede og blevet låst inde på et mørkt rum. Held den, der ikke har været udsat for overgreb, mens moderen sover i et andet rum. Held den der ikke er blevet udstødt og hånet, mens moderen i afmagt ikke kunne hjælpe. Held den, der ikke har skulle begå eller se andre begå grusomheder i krig, mens moderen venter derhjemme. Held den, der ikke er blevet udsat for at stå alene med sin angst og smerte. Jeg kunne blive ved med at nævne variationer over eksempler, de er utallige og beskriver alle den smerte og angst, der kan opstå, hvis et menneske enten tidligt i livet undrages omsorg og kærlighed eller senere i livet rammes af andre smertelige begivenheder.

I tidens løb er jeg blevet mere og mere optaget af det, vi i dag vil kalde mentale, psykosociale traumers og traumernes betydning for hvordan vi kommer til at leve vores liv efterfølgende.

Jeg har skrevet notater om det, jeg har tænkt over det, jeg læst om det og jeg har talt om mine egne og lyttet til andre om smertelige livsbegivenheder og det, der nogle gange følger med, andre gange ikke. Som nogle gange uproblematisk glemmes eller gemmer sig som en fortrængning, andre gange bliver ved med at rumstere i bevidstheden. Som nogle gange er lammende andre

gange befriende. Jeg har gjort forsøg på at samlet mine tanker og få det til at hænge sammen med det, jeg læser.

Jeg har set hvordan det har haft følger hos dem, der tidligt i deres har oplevet svigt og jeg har for længst konkluderet at der er en sammenhæng mellem tidlig svigt og efterfølgende svære år på sjælen og problemer med at leve et godt liv.

*

Jeg har følt det påtrængende at skrive om min forståelse af de traumer eller, som jeg foretrækker at sige det, de sjælens sår, som jeg husker fra mit eget liv, eller bilder mig ind at huske, eller som jeg tillader at lade sig danne i min fantasi. Jeg ved, at jeg husker noget helt bestemt, og jeg ved, at jeg kan lade mig forføres af min fantasi til at huske noget som måske er sket eller ikke er sket eller som er sket, men forklædt som noget andet i min hukommelse. Jeg ved også, at der er begivenheder som jeg hverken har lyst eller mod til at huske. Der er ikke nogen let adgang til sindets kringelkroge og der er oftest ikke nogen simpel proces, der sætter sig evige ar.

Lige så påtrængende har det været for mig at gøre et forsøg på at vise, at der i en social, medicinsk og socialpolitisk traumeforståelse findes en måde til at forstå social udsathed og social ulighed.

Jeg har i de 40 år jeg har arbejdet med socialt udsatte forsøgt at skabe klarhed over hvad der risikerer at være med til at styre et hvilket som helst menneske ud i en social elendighed uden at vedkommende kan pålægges et eget ansvar for det, der er elendighedens årsag.

Jeg skriver ikke på nogen måde en videnskabelig, objektiv redegørelse. Tværtimod. Jeg forsøger at holde mig til mine tanker og overvejelser, og bevidst at bevæge mig væk fra det biologiske, registrerende og målbare. Det her er ikke den nemme og overfladiske videnskabs holdeplads. Med de redskaber ville jeg ikke kunne gøre forsøg på at fange den ånd, som jeg mener er nødvendig for at forstå de smertefulde begivenheders indflydelse på os. Det sprog jeg bruger i mit forsøg på at forstå og tale om menneskets sjæl og de sår på sjælen og de efterfølgende ar har for os i mødet med livet. Dertil finder jeg altovervejende at følelsernes sprog er det rette at bruge.

*

Jeg står altså over for det dilemma, at det, jeg helst vil kalde sår på sjælen, nu af flertallet af os, også jeg selv, når jeg ikke har tid til at tænke over hvilke ord jeg skal vælge at sige eller skal skrive ind i en for nutiden letforståelig tekst, kaldes traumer, uden at det kommer til at lyde krukke eller verdensfjernt. Ordet traume, når det drejer sig om ikke-fysiske traumer, har uundgåeligt en klang af og giver association til noget fysisk, noget der kan lokaliseres og objektiviseres? Sår, derimod, når det beskriver noget andet end kropslige sår, rummes i en humanistisk, flydende og subjektiv forståelse. Hvor udspiller fysiske traumer sig? I hjernen må det vel være. Ikke-fysiske sår har deres hjem i sjælen.

Traume er dertil et invasivt ord. Det kan slås op i enhver moderne ordbog over det danske sprog, men det findes ikke i 'Ordbog over Det Danske Sprog', årgang 1948 i bind 24, side 398, hvor det ville have hørt hjemme hvis det var en del af det danske sprog dengang.

Ordet traume er så let at bruge, det bruges ukritisk om selve den handling der skader, om selve skaden og om de eventuelle følger af skaden.

Jeg finder ordet traume, for overfladisk og distancerende og vil foretrække at bruge ordene 'et smerteligt slag' og 'et sår' om dels den begivenhed, der finder sted og som forårsager et sår. Det er, opfatter jeg det som, mere menneskenært. Men jeg kommer ikke uden om, at ordet traume er blevet godt indbygget i såvel hverdags sproget og det medicinsk-psykologiske sprog, og at det derfor er svært at undgå og forsøg på det kommer til at forstyrre sproget i teksten stædigt at bruge benævnelsen sår på sjælen eller sjælens sår.

Hvor kompliceret det så end kan være, er det muligt at iagttage og beskrive fysiske traumer objektivt. De er af fysisk karakter. Sådan er det ikke med de mentale traumer, de kan ikke uden videre ses, men som menneske formår vi, klart og sprogligt specifikt at reflektere over og tale med andre mennesker om sådanne traumer, der er subjektive af karakter og ikke har noget fysisk sted at høre hjemme i, medmindre man hører til dem, der mener, at det har hjemsted i hjernen og kan vises ved scanning.

Der er ikke mangel på almindelige danske ord som kan erstatte sår, det kan være skade, belastning, beskadigelse.

I tiden er der en tendens til at mentale traumer og traumernes følgevirkninger i medicinsk og psykologisk sammenhæng bliver gjort til genstand for en objektiviserende, teknisk forståelse, der

kan samles i en forenkende diagnose, og mister dermed nuancer og variationer i årsag og i følgevirkninger.

Sjælens sår, og den angst og de mén, der kan følge, bevarer derimod den menneskelig subjektivitet, som giver plads til den til tider kaotiske mangfoldighed i årsag og i følgevirkninger.

*

Som meget ung voksen begyndte jeg at turde tænke over hvad det, oftest dårlige, jeg havde oplevet i min familie i løbet af min barndom og ungdom, måtte kunne have betydet for den person, jeg var ved at udviklet mig til. Jeg var helt klar over, at min mor var en meget dominerende, kold og til tider aggressiv person, men det var først da jeg var i begyndelsen af tyverne, at jeg vovede at tænke på, at det på nogle områder af min personlighed måske kunne have sat sår på min sjæl, og dermed have påvirket den måde, jeg greb mit følelsesliv an på, og den måde min karakter var blevet.

Jeg vidste godt dengang, om genernes betydning i dannelsen af ens karakter og jeg forstod også hvilken betydning det sociale miljø, man havde levet i, havde for hvem og hvad man udviklede sig til, men jeg begyndte at have tanker om, at der var mere, noget andet på spil også. Noget der havde rod i konkrete, smertefulde og angstfyldte oplevelser, som man, uanset hvor godt man forsøgte at glemme det, havde tag i en. Eller jeg var nok dengang først og fremmest klar over, at sådan var det med mig selv.

Den psykoterapeutiske træning jeg fik i forbindelse med min uddannelse til psykiater, og ikke mindst den interesse jeg fik for den klassiske psykoanalyse og den indsigt, der fulgte med, øgede min opmærksomhed på mine egne svagheder og styrker, set i forhold til de begivenheder, der havde ramt mig så hårdt under min opvækst.

Da jeg var i midten af trediverne kom jeg mere eller mindre tilfældigt til at beskæftige mig med mennesker der var socialt udsatte, hvor livet var gået i fisk allerede tidligt i deres liv, og som kun dårligt, eller for manges vedkommende slet ikke, magtede at leve livet sådan som de fleste af os gør, kan og ønsker det. Oftest var det mennesker, der var uden egen bolig eller boede under meget forsømte forhold.

Der er nu gået over 40 år, hvor jeg har haft disse mennesker og deres mangeartede forhold og problemer tæt inde på livet, og hvor jeg har haft mulighed for at tænke over den sammenhæng der kan være mellem det at blive svært udsat og de sår vi bliver tildelt tidligt i livet, eller senere, for så vidt.

Sådan har det været i mit liv, fagligt og personligt. Jeg har gerne ville forstå sammenhængen mellem mine sår og den jeg er. Sammenhængen mellem de sår vi alle er blevet tildelt i løbet af vores liv, og som har formet os. Jeg har også gerne ville forstå den sammenhæng der er mellem sjælesår og et ødelagt liv, hos de mennesker jeg har mødt i al deres udsathed.

For mig og de fleste af os har sårene ikke ødelagt livet, men givet os både noget, der har styrket os og noget vi helst ville have været foruden. For andre har sårene været sådan at katastrofen ikke har været til at komme uden om.

Jeg har i socialfaglige debatter talrige gange været trukket ind i diskussioner om man selv er sin egen lykkes smed og i mere seriøse diskussioner om hvorvidt det er arv eller miljø, der afgør hvordan det går én i livet, men betydningen af belastende oplevelser, er kun sjældent blevet trukket ind i og gjort til en accepteret del af diskussionen. Heller ikke af mig selv, må jeg skamfuldt tilstå selvom jeg faktisk i mange år efterhånden har været sikker på, at svært belastende forhold under opvæksten har en væsentlig, måske endda altafgørende betydning for social udsathed og hjemløshed. Jeg har ikke altid førhen været klar til at indse, at det er almenmenneskeligt og dermed også en del af mig selv at leve med de sår, vi hver især har på vores sjæl udover alt det andet, sådanne belastende begivenheder kan forårsage.

Jeg kan nu sent i livet se tilbage på mit eget liv og huske, i hvert fald nogle af de sjælssår jeg har været udsat for. Jeg kan også lege med tanken om, at jeg kan forstå, om de enkelte begivenheder har haft kraft til at påvirke mig senere i livet. Men jeg tør ikke tro på, at jeg ser og bedømmer rigtigt. Sådan har min erfaring, både fra mit arbejde med mennesker, der er socialt udsatte, i forhold til de mennesker, jeg ellers kender, og de mennesker jeg læser om i litteraturen, lært mig at andre også har det.

De er ikke usynlige, sårene, selvom de i nogle sammenhænge mere eller mindre overses eller fornægtes. Når jeg ser mig omkring i den daglige virkelighed, i forskning, i al slags kunst får jeg øje på et omfattende galleri af skader på sjælen og de mén, der muligvis er følger efter skaderne.

Det er mit indtryk, at den generelle forskning i traume psykologi er styrket og vokset i omfang gennem de sidste årtier, således at der i dag er en omfattende oftest positivistisk-videnskabelig viden på området.

Den voksende interesse for forskning i traumer, og måske ikke mindst de mange, mange amerikanske krigsveteraner, der blev fundet blandt hjemløse i USA og som havde udviklet svære mentale forandringer satte en proces i gang, som blev den officielle begyndelse til at sygeliggøre følgerne efter traumer ved at diagnosticere symptomerne. Det 'Post Traumatiske Stressyndrom' (PTSD) blev således i 1980 officielt anerkendt som psykisk lidelse i USA. Sent i 1980'erne blev det det også almindeligt at diagnosticere tilstanden i Danmark.

I tidens ånd bliver mentale traumer og følgerne af traumerne positivistisk videnskabeliggjort og sat ind i et psykiatrisk diagnosesystem. De er blevet ophøjet til en videnskabelig sandhed. Men der er det med den slags videnskabelige sandheder, at de hen ad vejen kan komme til at afsløre sandhedens fejltagelse.

Sådan en fejltagelse er den blindhed der viser sig, når følgerne af traumet som bliver teknificerede og diagnosticeres som et posttraumatisk stress syndrom (PTSD) vækker til både samfundsmæssig og faglig interesse, mens de ikke erkendte traumer overlades til manglende samfundsmæssig og faglig interesse, selvom det kan være de samme invaliderende skader de medfører. Ofte bliver den, der rammes af enkeltstående akut traumer tilbudt psykologbehandling. Men jo mere, for der er selvfølgelig tale om glidende overgange, der er tale om følger, opstået på baggrund af gentagne traumatiske begivenheder fordelt over lange perioder af livet, hvor der tilsvarende sjældnere gribes ind. Den slags traumer, måske oplevet i barndommen lærer man at leve med og de bygges ind i ens personlighed og fejlfortolkes som alt muligt andet end følgerne af sår på sjælen.

Som med så meget andet i denne verden, der angår vores sundhed og velbefindende, er traumer og følgetilstanden af traumerne fordelt ud over os alle. Men lige som så meget andet i denne verden, er der også her en socialt betinget slagside.

Blandt os alle er der nogle, der har varige sår på sjælen, som begrænser og eller styrker os, afhængigt af andre forhold, men ikke ødelægger vores liv.

Blandt mennesker, der er socialt udsatte og ikke mindst de socialt udsatte, der lever som hjemløse, er der relativt massivt flere med varige sår på sjælen, som ødelægger deres liv.

Jeg må tilbage til såret på sjælen. Der er såret i sig selv. Det læges måske uden at efterlade sig klare spor, men som nogle gange vil have forårsaget mén, som påvirker karakterdannelse og udvikling af psykiske symptomer. Der er ikke en entydig påvirkning og derfor svært at få øje på og svært at følge de forløb det enkelte sår giver anledning til. Dertil kommer at såret kan være forårsaget af en enkelt begivenhed eller af en lang række begivenheder, der mere eller mindre åbenlyst hænger sammen. Der er ikke ens følger virkninger svarende til bestemte sjælesår. Den ene af os reagerer voldsomt her og nu på såret, den anden af os næsten ikke. Den ene af os kommer hurtigt over begivenheden den anden påvirkes livslangt, uden at styrken og omfanget er ligefremt proportionalt fra den ene person til den anden.

Såret er, lige som andre sjælelige fænomener, u håndterbare og skjuler sig i sindets mørke eller gemmer sig i forklædninger.

Hvad rolle har det spillet for det svært omsorgssvigtede barns udvikling og er det omsorgssvigten, der har efterladt hende som arbejdsløs og socialt udsat.

Hvad rolle har det spillet for den midaldrende mands evne til at være en god familiefar, efter at den virksomhed, han har bygget op og satset sine kræfter på har måtte lukkes og han og familien er gået fallit med en stor gæld?

Hvad rolle spiller det at have deltaget i krig med død og ødelæggelse omkring sig og den måde livet kan leves på efter hjemsendelse? For nogle har de oplevede traumerne haft enorm betydning for andre kun lidt og nogle kommer igennem det, måske endda styrket.

Hvad rolle spiller det, hvis man oplever social udstødelse fra et fællesskab fordi man er anderledes? Det kan være at være meget fattig i en sammenhæng hvor andre er rige. Det kan være at have helt andre værdier end dem man er nødt til at være sammen med. Det kan være at være dissident i et autoritært ensrettende samfund.

Sår på sjælen og de mén, der følger efter såret hænger sammen. Det ville være et brud på logikken at påstå andet og det vil jeg selvfølgelig heller ikke forsøge mig med. Men jeg vil gerne påpege, at der kan være ganske store logikspring på den vej følgerne af traumet bevæger sig, så man let mister orienteringen og mister opmærksomheden fra det er årsagen til det, man senere ser som

følgen af et traume. Ikke mindst når processen er langvarig og andre mulige årsager blander sig og kan synes mere komfortable.

Lettest er det, men ikke altid lige let, når det drejer sig om fysiske traumer og de følger det har at blive udsat for et traume, her er det den medicinske naturvidenskab, der definerer både forståelse og behandling ud fra sin forskning, sine diagnoser og sine behandlingsapparater. Det er det, man forholder sig til, og som man med succes fornyr og forbedre gennem positivt baseret forskning og efterfølgende udvikling af nye metoder.

Sådan hænger det ikke sammen i forståelsen af psykosociale traumer og følgerne af disse. Her står alle misforståelser og fejlslutninger på spring. Der gøres forsøg, på at skabe en forsimplende rammeforståelse. Desværre må jeg indrømme, at jeg føler, en vis ekspropriering af indsatsen over for følgerne af socialpsykologiske traumatisering i form af den psykologisk-medicinske diagnosticering af tilstanden, og dermed, af de forståelser og behandlingsindsatser, der ydes, først og fremmest rettes mod de traumer og følgetilstande af traumerne, som man kan se og beskrive enkelt og klart. I den forståelse og inden for den ramme er det risikofyldt at bevæge sig, hvis man ønsker at begribe væsenet i psykosociale traumer og de komplicerede og oftest forvirrende og selvmodsigende rækker af processer der fører til de eventuelle, ofte kamuflerede følger af traumet.

*

Man kunne, som man så ofte gør, glemme historien og tænke, at der er tale om et tidstypiske fænomen. Jeg vover derfor ydmygt at kaste mig ud i at forsøge at finde den arketypiske sjælelige skade, der kan føre til varige mén og endte med at finde to. De har, mener jeg, i vores kultur hver sin ur-fortælling eller, kan man kalde det oprindelseshistorie.

Den ene fortælling er om de sjælesår, der skabes af livstruende hændelser. Det kan være sådanne, som man enten selv udsættes for, selv er skyld i eller som man passivt overværer at andre udsættes for.

Den anden er om de sår, der skabes af de ofte oversete eller skjulte smertelige livsvilkår, som nu engang er alle levende væseners risiko at blive udsat for.

Nogle gange gør både den ene og den anden slags ingen fortræd, nogle gange gør de fortræd i det skjulte og nogle gange gør de alvorlig fortræd. Men uanset hvad: De første tilhører heltene de sidste tilhører taberne. Men som med det meste i denne kludrede verden er ingen af delene uden undtagelser

Ser man efter i opslagsværker og lærebøger er det følgerne af og reaktionen på livstruende hændelser, der er mest interesse for, i hvert fald for tiden, og hvor der er udviklet psykoterapeutiske, ofte kognitive, metoder til støtte og behandling.

Derimod har psykoanalysen, som jeg desværre oplever som alvorligt marginaliseret både i forhold til forståelsesmodel og indsatsmodel over for de smertelige livsvilkår, ringe indflydelse for tiden. Men uanset hvilken forståelsesmodel er der kun en meget lille interesse for de traumer der kommer af smertelige livsvilkår.

Før jeg går videre med ur-fortællingerne vil jeg gøre mig nogle overvejelser om de sjælelige sår betydning i social henseende. Jeg vil påstå, at der generelt i samfundet og også i behandlingssystemerne samler sig større interesse om mennesker, der lider af det vi kalder krigstraumer og ulykkestraumer, end om de mén, der opstår efter smertelige livsvilkår som indgår som en del af det vi kalder social arv.

De gamle diskussioner om hvordan og hvorfor det går så psykosocialt set galt for nogle, at de ikke kan klare sig i en almindelig tilværelse, og hvorfor nogle fødes ind i en tilværelse som socialt udsat og aldrig slipper ud af udsathed må fornyes. Det har været en evindelig diskussionen om hvorvidt det drejer sig om individuelle eller om strukturelle forhold. Angående det individuelle har vi i så langt jeg husker tilbage haft meget uproduktive diskussioner om det enten var psykosocialt udløst, altså det man kalder social arv, eller om det drejer sig om genetisk arvelighed. I øvrigt en diskussion, der går langt tilbage i tiden, også før man vidste om gener. Dertil kommer overvejelserne om strukturelle forhold som generator for social udsathed og også den absolutte udstødelse i form af hjemløshed. Er årsagen at finde i ulighed og fattigdom, i opdragelses- og undervisningssystemets opbygning eller i classesamfundets fastholden af borgerne i bestemte sociale klasser.

Men ret skal være ret. Gennem de sidste par årtier har jeg set, at nytænkning langsom bryder igennem, således at erkendelsen om psykosociale traumer som en delårsag til social udstødelse og

hjemløshed diskuteres bredere, først og fremmest blandt socialforskere i mindre grad blandt praktikere.

Og så kan jeg vende tilbage de to fortællinger, som jeg vil udråbe til de ur-fortællingerne.

Den første er ur-fortællingen om den livstruende begivenhed og de mén, den kan medføre. Det er fortællingen om en nådesløs mytologisk krig og har Odysseus som hovedperson.

Homer fortæller i værket Odysseen om Odysseus rejse hjem fra den trojanske krig, som han med stort mod og stor grusomhed var med til at vinde for hellerne. Krigen blev udkæmpet for mere end 3000 år siden. Omkring år 600 f.Kr. fortalte Homer i digtet Odysseen om krigshelten Odysseus voldsomme oplevelser under og efter krigen mod Troja. Krigen havde været grufuld. Alle soldater på begge sider slog ihjel og risikerede deres liv. Heller ikke civile, såvel voksne som børn, blev skånet og blev dræbt eller invaliderede. Da krigen sluttede med sejr til hellerne og udslettelse af Troja rejste hærene hjem. En af hærførerne var helten Odysseus.

De fleste vil vel foretrække at høre fortællingen om Odysseus som udelukkende en helteberetning og ikke være ved, at den også er fortællingen om de mentale skader, krigen kan ramme soldaten med. Jeg har ladet mig inspirere til at gøre vold mod den ensidige helteberetning af litteraturforskere, der læser fortællingen som en beretning om en mand, der har fået alvorlige skader på sindet som følge af blodig og utilgivelig krigsvold som må have været traumatiserende, også for en stærk helt som Odysseus.

I Steen Otto Dues oversættelse begynder første sang i Odysseen sådan

"Muse, fortæl mig om manden, den aldrig forlegne, der flakked

viden om da han først havde styrtet det hellige Troja,

manden der så mangfoldige folk og fornam deres lynne

og stod utallige kvaler igennem på vej over havet.

Stred for at redde sit liv og få bragt sine svende tilbage.

Dem fik han dog ikke frelst trods

al sin ihærdige stræben, thi de forbrød deres liv

ved egen formastelig fremfærd. Tåber til hobe

....

Alle de andre, der var undsluppet undergangens afgrund var kommet hjem

og var fri af krigens og havets strabadser”.

Der var andre, kan man forstå, der ikke havde svært ved at nå hurtigt hjem og som blev fritaget for udfordringer at overkomme undervejs, mens Odysseus flakker rundt og pines af længsel mod sit hjem. Odysseus ti år lange hjemrejse, en rejse som burde have taget højst nogle uger, forklares i fortællingen med guden Poseidons vrede rettet mod og straf af Odysseus. Poseidon sørgede for at Odysseus undervejs blev udfordret af forskellige magtfulde væsener. I beretningen er det til sidst de øvrige guder på Olympen, der efter at Athene varmt har talt Odysseus' sag, beslutter, at det nu er tide at Odysseus får lov at vende tilbage til sit hjem. Fortællingen kan i nutiden sammenhæng tolkes som en skæbnefortælling, der, hvis man ikke tror at guderne fandtes, tilfældigvis styrer Odysseus ud i den ene ulykke efter den anden. Men fortællingen er jo også, at den modige og selvsikre kongesøn, der har kæmpet uden tøven, efter krigen er blevet forandret. Han er blevet vankelmodig og undslipper kun med nød og næppe alle de farer, som kunne gøre ham til en evig slave eller tage livet af ham. Et sådan karaktertræk var førhen langt fra en del af hans natur. Men ikke bare rejsen hjem er vanskelig for den forandrede Odysseus, hjemkomsten er det også. Hans ydre og hans adfærd er så forandret at hverken hans hustru, Penelope eller hans søn, Telemachos kan genkende ham. Han ser ud som en gammel tigger og opfører sig ligesådan. Det er kun hans gamle amme, der genkender ham. Så forandret er han.

Den anden ur-fortælling, er fortællingen om de sår, og de mén som kan være en følge heraf og som skabes af menneskets grundlæggende smertelige livsvilkår, som der fortælles om i Biblens skabelsesberetning. Det er fortællingen om syndefaldet og arvesynden.

Jeg skal ikke vove mig ind i en kristen-teologisk analyse af og diskussion om Biblens beretningen om syndefaldet og den efterfølgende arvesynd. Jeg vælger i denne sammenhæng at se fortællingen som en stærk og præcis psykoanalytisk-eksistentiel ur-fortælling om menneskets smertelige livsvilkår gennem tiden, og om det enkelte menneskes svære og krævende overgang fra den uskyldige, uvidende tilstand som lille barn til den selvstændige og krævende, frie tilstand som gør mennesket til en bevidst voksen.

I Biblens skabelsesberetning fortælles, at da Eva og Adam havde syndet ved, på trods af Guds forbud, at spise af frugten fra kundskabens træ, og derfor blev straffet af Gud, sådan som det står i Gamle Testamentes Første Mosebog. De blev vist ud af Paradisets have.

Gud sagde: *"Fordi du spiste af træet som jeg sagde du ikke måtte spise af, skal jorden være forbandet for din skyld."*

"Østen for Edens have satte Gud keruberne med det glimtende flammesvær til at vogte vejen til livets træ."

Vejen tilbage til det uskyldige paradys med en alkærlig fader, blev spærret. I stedet ventede der et liv hvor kærlig omsorg ikke var givet og endda havde svære kår.

Ligesom de første menneskers adskillelse fra Gud, uden mulighed for at vende tilbage, skal alle mennesker adskilles fra moderen første gang når navlestrengen bliver kappet og næste gang når det bliver vænnet fra. Adskillelsen betyder en grundlæggende ændring i individets tillid til andre. Frygt og angst kommer ind i barnets verden. Adskillelsen kan gøres blidt og kærligt eller ufølsomt og ondt, som Søren Kierkegaard beskriver det i 'Frygt og Bæven':

Min pointe er, at Biblens fortælling i den forståelse, jeg læser den i, grundlæggende gør det klart for os, at vi som mennesker med evnen til og muligheden for at forstå os selv, og evne til at udvikle os i det fællesskab, vi er en del af, er sårbare. Vi kan ikke slippe afsted med at leve i uvidenhedens uskyld, men vi må som mennesker, med den bevidsthed vi er kommet i besiddelse af løbe risikoen for at komme til at leve et liv med angst, som vi ikke kan styre, men som kommer til at styre os. Jeg kunne også skrive, at hvis ikke et barn blive mødt med kærlighed, hvis ikke der er nogen der kan og vil tage sig af barnet, hvis barnet endda bliver mishandlet og svigtet, vil det resten af livet bære på en angst, som ikke er mindre end den angst krigens gru skaber.

*

For mere end 30 år siden, altså sidst i 1980'erne, blev min opmærksomhed rettet mod hvordan belastende oplevelser under opvæksten var et væsentligt kendetegn for mennesker, der senere i livet kom til at leve under særligt svære livsvilkår og det blev mit pejlemærke til forståelse af social udsathed og hjemløshed.

I forbindelse med mit arbejde med hjemløse og socialt udsatte, mente jeg at se en betydelige overforekomst af psykiske og sociale belastninger i barndommen hos socialt udsatte. Kunne jeg tage fejl og overvurdere omfanget af svære opvækstforhold, spurgte jeg mig selv. Og satte mig for at undersøge det.

I min disputats fra 1992 om yngre hjemløse i København, viste jeg, at de lige knap 130 personer, som jeg havde grundige og omfattende samtaler med, for størstedelens vedkommende under deres opvækst havde været udsat for belastende forhold. Det var så overvældende, at jeg ikke blev efterladt med nogen tvivl.

I disputatsen kalder jeg det for belastningsforhold, men kunne lige så godt have talt om traumer, eller om sår på sjælen som jeg foretrækker i dag. Det var smertefuldt at lytte til deres livshistorier. Fire ud af fem beskrev så utrygge forhold i barndomshjemmet at sociale myndigheder blev inddraget. Halvdelen havde været anbragt uden for hjemmet i kortere eller længere perioder. Sådan havde disse unge oplevet begyndelsen af deres liv. Seks ud af ti fortalte at de var begyndt at bruge rusmidler før de var 18. Senere i livet havde de oplevet brudte parforhold, fængselsophold, at blive hjemløs. Jeg kunne naturligvis ikke vide om, og slet ikke føre noget bevis for, at de mange problemer, der blev en del af deres liv hang sammen med de belastende forhold, men jeg blev mere og mere overbevist om det, efterhånden som jeg hørte de næved samme historier fra den ene efter den anden, fortalt af personer uafhængigt af hinanden.

Siden lyttede jeg altid til de livshistorier, som mennesker jeg mødte, enten i mit arbejde eller i andre sammenhænge og som havde lyst til at fortælle om dem selv, fortalte.

Mange fortalte mig om traumatiske oplevelser og social deroute.

En 50-årig hjemløs mand, som jeg mødte og gav mig i snak med en sen aften på torvet i en provinsby hvor han drev rundt med en barnevogn fyldt op med han oppakning. Han fortalte "Jeg var vant til at få tæsk derhjemme, da jeg var barn. Jeg har altid været usikker og været bange for overordnede. Da jeg for 8 år kom hjem fra arbejde og fandt min kone i seng med min mester, knækkede filmen. Jeg vendte mig i døren og gik direkte ud og har siden levet på gaden".

En 55-årig mand på et herberg for hjemløse fortalte, at han aldrig har været særlig udadvendt, nok snarere havde han været lidt af en enegænger allerede som barn. Men han havde da haft et arbejde i omkring ti år, da han blev fyret. Han talte ikke med nogen om det og henvendte sig ikke på kommunen, så da han et halvt år senere ikke kunne betale huslejen blev han sat ud. Det var meget skamfuldt, følte han, at blive sagt op og sat ud af sin bolig. Han havde det svært i forvejen, men blev et helt ødelagt, følte sig altid anspændt og fik hyppigt angstanfald. Nu havde han boet på herberg for hjemløse i 5 år. "De siger, at jeg får det bedre hvis jeg får en bolig, men jeg tør ikke bo for mig selv" slutte han af med.

En 22-årig boede på et stort herberg for hjemløse, hvor jeg havde lært ham at kende. Han sagde at han hverken havde kontakt med forældre eller andre pårørende. Hans eneste familie, var en tam hvid rotte, som han altid havde med sig. Han var en frisk ung mand, driftig som sælger af hårde stoffer og også selv misbruger. Han var hjælpsom over for sine kunder og snød aldrig. På samme tidspunkt boede der en kvinde i 50'erne på en anden afdeling i herberget. Hun sagde at hun ikke havde børn. Hun vidste godt, at hun var mor til Frank og han vidste, at hun var hans mor. Men hun ville ikke have noget med ham at gøre. Det havde hun aldrig ville. Hun boede med ham i en elendig lejlighed indtil han var 14 år og flyttede hjemmefra og til Christiania. Hun drak og prostituerede sig. Var altid for fuld og havde ingen vilje til eller evne til at tage sig af Frank. Da Frank var 7 år og hjemme med en kammerat fra skolen, fortalte han mig, var det første gang han så et køkken i brug til madlavning. Han huskede stadig duften af de frikadeller, der blev stegt den dag. "Min mor kunne ikke engang passe en buket tulipaner", sagde han, men ingen, hverken de sociale myndigheder eller skolen tog notits af ham. Jeg tror, at man har tænkt, at denne tilsyneladende kvikke og selvstændige knægt havde styr på det han blev udsat for derhjemme. På facaden så han ud til at være robust, men lige under overfladen var han et kaos af smerte og savn. Nogle få år senere begik han selvmord. Man mente at årsagen til selvmordet var gældsproblemer i forbindelse med hans stofmisbrug. Jeg mener årsagen skulle findes i noget dybere i hans sind: ensomhed, angst og følelsen af svigt.

Kan det være rigtigt at liv kan blive ødelagt på den måde. At nogle mennesker slås så meget i stykker af svære, oplevede belastninger tidligt i livet, at de ikke magter at klare de almindelige krav, som tilværelse stiller os over for kunne jeg spørge, og jeg tør nu godt svare med et "ja, det er rigtigt".

Sådan er det med de glemte og skjulte sår på sjælen, og sådan er det med de mennesker, hvor det er alt for let at tillægge andre, mere simple, letforståelige og overfladiske begivenheder i deres liv, som årsagen til deres misere. Sådan ser jeg det.

*

Er der mulighed for at ændre på følgerne af taberens sjælesår mange år senere i livet, kan man spørge. Det er det, svarer jeg, men det kræver en anden vilje til at forstå og til respekt for retten til et bedre liv for dem, der fødes ind i taberens rolle. Det ser jeg ikke der generelt er vilje til. Man handler ud fra de simple og åbenlyse problemer i det forsimplende diagnoseafhænge samfund. Derimod er der en almindeligt vedtagen enige om, at de store og åbenlyse traumatiserende begivenheder, heltetraumerne, opstået senere i livet hos mennesker, der har levet et udadledigt liv indtil ulykken opstod, kan have følgevirkninger, som kan være ganske alvorlige både psykisk og socialt. Således er interessen for følger af krigstraumer blevet allemandsviden i det postmoderne samfund, hvor opgøret med autoriteter, ideologier og fremskridtet har skabt nye forståelser for den enkeltes ret til et godt liv. Soldaterne, der kom hjem fra USA's krig i Vietnam var blandt dem man først viste at krigen kunne have alvorlige sjælelige konsekvenser. Siden er det blevet helt klart for os, også her i landet, at de udsendte soldater i krigene i Irak, i Eksjugoslavien og Afghanistan, ikke dem alle, men nok til, at man blev opmærksom på det, udviklede stresssymptomer hvor personlighedsforandringer, angst, social dysfunktion og depression var nogle af symptomerne. Det er blevet legalt ikke at skjule smerten efter at have deltaget i modbydelige og unævnelige handlinger, det bliver ikke længere anset for at flovt at bryde sammen og det er heller ikke længere nødvendigt, at slå det hen og at kalde den, der bryder sammen under presset, for svag.

Fortællingerne er mange om krigens gru og hvordan den kan påvirke, dem der deltager i krigen eller udsættes for krigen. Nogle kommer ud af det nogenlunde uden videre andre som ødelagte. Nogle som begge dele, men de fleste hverken som det ene eller det andet, men under alle omstændigheder som helte.

Det er der ikke noget nyt i. Det er ikke bare en mytologisk fortælling og så et mægtigt spring til nutiden. Geoffroi de Charny, som blev født ca. 1300 og døde 1356 var dengang en berømt intellektuel ridder, der ikke bare deltog aktivt i store og voldelige slag, men også skrev lærebøger i ridderskab, blandt andet 'A Knight's own Book of Chivalry'. Han skrev blandt meget andet, om riddersnes forpligtelser også dem, der handler om de krav, man stillede til en ridder om at vise mod og koldblodig nådesløshed under kamp. Han var sig også bevidst om og beskrev de vedvarende sjælelige og smertefulde konsekvenser, man som ridder måtte forvente senere som en følge af at

have deltaget i krigens grusomheder. Han skrev om hvor vigtigt det er i soldatens uddannelse måtte indeholde træning i at forstå, at det er sådan det er.

Der er en af de store klassikere, blandt mange andre skal jeg lige tilføje, som har gjort særligt indtryk på mig. Den første af den slags litteratur, jeg læste, måske derfor. Det er Erich Maria Remarque's roman 'Intet nyt fra Vestfronten' fra 1929. Det er ikke en beskrivelse af heltens fald eller ridderens indsigt, der danner grundlaget for beretningen, men grusomhederne i 1. verdenskrig som det bliver set af hovedpersonen Paul, som er menig soldat. Han gennemlever krigen i Vestfrontens skyttegrave og kommer hjem til sin familie, ødelagt på sjæl og uden livsduelig. Og så er det det. Han var ikke forberedt. Han var Odysseus.

Hvad enten der er tale om psykisk eller fysisk vold og om de sår der skabes, er begge dybt forbundet med angst, afmagt, fortvivlelse og skyld, ikke bare hos den, der er offeret, og derfor først og fremmest kalder på vores medfølelse og tildeles helterollen, trods det kan ligne en taberposition. Også den, der udøver sin magt har en fortid, som vi sjældent ønsker at kende. Det er så svært at indse, at man, når man søger efter og finde en årsag til menneskets ondskab, at det ikke hverken kan eller skal bruges til at undskylde handlingerne, men til at forklare dem.

*

Hvis vi ikke kan eller vil genkende det fra os selv eller hvis man hører til de lykkelige, der aldrig har oplevet det smertefulde, er der glimrende mulighed for at forstå det gennem kunsten, hvad enten det er i litteraturen, billedkunsten eller musikken. Her holder jeg mig til litteraturen, hvor fortællingerne ikke efterlader os med nogen tvivl om hvordan overgreb og mentale belastninger kan have betydning for hvordan vi udvikler os og hvilke særlige psykiske reaktioner vi må leve med på baggrund af overgrebene.

Men jeg ser også noget andet end selve det belastende sår når jeg bevæger mig ind i fortællinger og billeder som litteratur og anden kunst gør os opmærksom på, og som vi har optaget i vores kollektive bevidsthed som vigtige vidnesbyrd om livet og vores kultur. Vores mentale sår kan ikke forstås isoleret fra den karakter og det væsen og de sociale forhold man har med sig ind i livet. Måske bliver det forstærket måske svækket af denne farvning.

Vores litteraturen beskriver det igen og igen. Er der nogen, der ikke kender den fordrukne Jeppe i Holbergs skuespil 'Jeppe på Bjerget' (1722), og dermed replikken

"Folk siger vel i Herredet at Jeppe drikker, men de siger ikke, hvorfor Jeppe drikker"

Jeppe bliver bedraget af sin hustru og hun tæver ham. Men han var allerede en naiv og undertrykt person inden ydmygelserne begynder.

Enhver af os kender til hvordan H.C. Andersen (1805 – 1875) var optaget af de sjælesår han oplevede i sin barndom og ungdom, og hvordan han senere undertrykte, fortrængte og sublimerede oplevelser gennem sine eventyr, romaner og levnedbeskrivelser. Som barn var han en fattig og ensom dreng, sær og begavet, et let offer for vedvarende drillerier og mobning, men måske styrket af forældre og bedstemor, som måske, måske ikke gav ham masser af kærlighed. Hvad der så er end er sandt, så havde han til trods tidlige belastninger noget, der fik ham til at turde udfordre verden. Men uden at det forhindrede, at han livet igennem stræbte efter anerkendelse. Selv om det også til overflod lykkedes ham at opnå det, var han, af sig selv, underlagt et stadig uafrysteligt behov for og dermed optagethed af sit behov for beundring og kærlighed. Det første oplevede han det sidste var han ikke i stand til at opnå.

Et hovedværk i dansk litteratur er romanen 'Lykke-Per' af Henrik Pontoppidan, der udkom i perioden 1898 – 1904. Hovedpersonen Peter Andreas som er en uregerlig dreng, der allerede tidligt i barndommen ikke kan og ikke vil indordne sig de strenge regler for livet i præstegården, som udstikkes af en dominerende, ufølsom far, præst og stærkt troende. Peter Andreas forlader som 19årig barndomshjemmet efter et voldsomt opgør med faderen og tager til København for at studere til ingeniør. I København vælger han at forkaste sit dåbsnavn og kalder sig i stedet Per. Han håber, forestiller jeg mig, at han kan slippe for det forkvaklede sind ved at skabe sig en anden identitet, end den hans ydmygende og ufølsomme far gav ham som dåbsnavn. Men sådan gik det ikke. Han forbliver livet igennem præget, sjælsinvalideret kunne man sige, af sine barndoms smertelige livsvilkår resten af livet.

Billedkunstneren Jens Galschiøts skulpturer har enhver af os haft mulighed for at se gennem det sidste par årtier. Blandt disse har jeg valgt to, der begge beskriver de traumer som alt for ofte udløses hos flygtning eller migrant gennem de farer, som opstår ved flugt og overgreb, hvad enten man udsætter sig for dem selv eller udsættes for dem når man bevæger sig eller bevæges ind i en nærved retsløs tilstand.

Det kan være 'Flygningeskibet', som er en flydende kunstinstitution med 70 flygningeskulpturer i kobber, som står på dækket på den gamle danske fiskekutter M / S Anton. Klemte samme låst fast på skibet uden mulighed for at komme derfra. Det kan også være kunstinstitutionen '550 + 1' som fortæller om menneskehandel og prostitution. Skulpturen er 60 meter lang og består af 550 mandlige figurer og 1 kvindelig krop. De 550 mandlige tal repræsenterer antallet af kunder, som en nigeriansk prostitueret forventes at have inden for et år.

*

Jeg ser psykosociale sårende begivenheder og ménene, der følger, som kulturelle, sociale og psykologiske fænomener, der indgår som et element i et væv sammen med andre forhold i den personlighed, man nu har med sig ind i livet. Det er sådan jeg ser og forstår det. Sår på sjælen er i sin grundbestand angst.

Jeg må vende tilbage til, at andre foretrækker benævnelsen traumer og følger efter traumer og betragter dem med en teknisk-naturvidenskabelig tilgang. Det fortæller os sådan set det samme, som sår og ar på sjælen, men jeg frygter, eller er det er mere rigtigt og ærligt at skrive, at jeg har grunde til ikke at bryder mig om, at se traumer og følger efter traumer i den sammenhæng. Jeg frygter at det forenkler og tingsliggøre både traumet og de forskellige reaktioner, traumerne kan være årsag til.

Den naturvidenskabelige forskning i hjernens funktioner, der gennem de sidste år har vokset sig særdeles omfangsrig er næste altid bygget over en skabelon med en gruppe borgere, der beskrives og hvor man kvantitetsbaseret opgør traumer og bestemte symptomer og et eventuelt sammenhæng. Det sker ofte i kvantitative undersøgelser, der udgives som artikler i videnskabelige tidsskrifter. Som fx fra de sidste par år, der bygger på en undersøgelse, der viser, at der er en højere forekomst af psykiatriske lidelser og højere andel af psykosociale vanskeligheder hos henviste børn end hos børn fra den generelle befolkning. Generelt havde børn i denne undersøgelse komplekse symptomprofiler.

En anden undersøgelse viser, at børn der udsættes for komplekse og sammensatte traumer ofte oplever livslange problemer, der sætter dem i risiko for yderligere traumaeksponering og kumulativ svækkelse f.eks. psykiatriske lidelser og misbrug; kronisk medicinsk sygdom; juridiske,

erhvervsmæssige og familiære problemer. Disse problemer kan strække sig fra barndom gennem ungdom og til voksenalderen.

Det var en tilsvarende undersøgelse jeg gennemførte for 30 år siden. Og mellem den og de helt aktuelle er der udkommet et utal af artikler, der viser det samme.

Viser det samme, javel, men forskellen er om at ville sygeliggøre og stille diagnose, eller om at ville se mennesket og dets livsvilkår, som må forstås.

*

Vi har en fri vilje, som vi kan bruge til at vælge hvordan vi lever vores liv. Skæbnen eller tilfældigheder, hvad man nu vil kalde det, kan også spille ind. Sådan siger vi. Men hverken det vi kalder skæbnen eller den frie vilje er det eneste eller for den sags skyld det vigtigste. Vores karakter dannes og vores valg tages først og fremmest af det, vi placerer i vores glemmebog eller gemmer i vores mere eller mindre effektive ubevidsthed. Her går det løs med at forsvare os mod det, vi ikke vil vide af i den del af vores hukommelse, der er os bevidst. Forsvarsmekanismerne er mange. Vi intellektualiserer, fortrænger, fornægter og konverterer til humor af hjertets lyst, og det beskytter os på den ene side mod angst og erindring om pinefulde oplevelser, men ikke uden at der er en pris at betale.

Det har været kendt siden tidernes morgen. Det er i en noget nærmere fortid beskrevet teoretisk af Sigmund Freud for godt hundrede år siden. Hvorfor handler mennesker ofte på en måde som er dem fremmed eller som de står uforstående over for var spørgsmålet der satte udforskningen af de kræfter det ubevidste styre os på i gang.

Jeg er helt på den rene med, at i nutiden er det dels den naturvidenskabelige sygdomsmodel dels andre psykoterapeutiske forståelsesteorier end psykoanalysen og beslægtede teorier, der dominerer, også når det kommer til behandlingsmuligheder. Det skal være effektivt og det skal fjerne noget, som opfattes som en sygdom. Det skal nytte og det skal virke. Sådan er det mit indtryk, at ønsket om at blive fritaget for sjælelig smerte ligger tungt over vor tids kultur.

Behandling er blevet til noget en uddannet behandler udfører i en speciel klinisk sammenhæng. Traumat og dets følger skal skæres væk. Det er teknik og det er resultater det drejer sig om. Det er de traumer og de følger, som den værdige, ordentlige medborger rammes af vi interesserer os for.

De andre, det kunne være de skadede børn som Alice Miller skriver om sin bog fra 1979 'Das Drama des begabten Kindes', som kom i dansk oversættelse i 1989 med titlen 'Det selvudslettende barn'. Alice Miller skriver: "De fleste mennesker viser ikke den ringeste interesse for spørgsmålet om, hvorfor et barn er blevet sådan eller sådan. Når man gør opmærksom på årsagerne, faderens brutalitet, moderens indre opslugthed, siger de: det er ikke nogen undskyldning for at stjæle. Alle og enhver har gennemgået noget svært i barndommen og er ikke af den grund blevet forbrydere. At årsagen til denne forskelligartede udvikling ligger i graden af den opmærksomhed den enkelte har fået interesser dem ikke. Alle vil gøre sig anstrengelser for at disciplinere disse personer, at bibringe dem noget positivt, men ingen vil vide noget om deres tilværelses tragedie".

I stedet for at forfalde til den iver efter at disciplinere, som Miller taler om, har jeg været optaget af mødet mellem os mennesker, og den hjælp vi kan yde hinanden og den respekt vi kan vise gennem interesse for den andens liv. Søren Kierkegaard siger i 'Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed. En ligefrem Meddelelse' fra 1859, at: "Dette er hemmeligheden i al hjælpekunst. Enhver, der ikke kan det, han er selv i en Indbildning, når han mener at kunne hjælpe en anden. For i sandhed at kunne hjælpe en anden, må jeg forstå mere end han - men dog vel først og fremmest forstå det, han forstår. Når jeg ikke gør det, så hjælper min mere-forståen ham slet ikke. Vil jeg alligevel gøre min mere-forståen gældende, så er det, fordi jeg er forfængelig eller stolt, så jeg i grunden i stedet for at gavne ham egentlig vil beundres af ham. Men al sand hjælpen begynder med en ydmygelse; hjælperen må først ydmyge sig under den, han vil hjælpe, og herved forstå, at det at hjælpe er ikke det at herske, men det at tjene, at det at hjælpe ikke er at være den herskesygeste men den tålmodigste, at det at hjælpe er villighed til indtil videre at finde sig i at have uret, og i ikke at forstå hvad den anden forstår".

*

Der er ingen tvivl i mit sind. Det er en del af livet, mit og alle andres, at vi ikke kan undgå at blive udsat for mere eller mindre psykosociale belastende begivenheder, der skaber sår på sjælen. Det kan være styrkende og livgivende, og er heldigvis ofte sådan. Men det kan på den anden side være katastrofalt og have store konsekvenser for resten af ens liv, det kan også være mindre alvorligt. Det kan man selv eller andre nogle gange forhindre, men ikke altid. At fjerne angsten, smerten og

lidelsen eller bare minimere den vil nogle gange lykkes bedre eller dårligere. Jeg forestiller mig, at de sår jeg selv må leve med har spærret for nogle muligheder og frataget mig nogle evner, jeg gerne ville have været i besiddelse af, og også givet mig nogle evner og med dem åbnet nogle muligheder for mig, som jeg ellers ikke ville have haft mod til at kaste mig ud i og gøre brug af. Man kan ikke forhindre, at vi udsættes for at blive ramt af begivenheder, der sætter sår på sjælen og at vi må indse at det nogle gange kan gøre skade at forhindre det fordi såret ellers ville have styrket personen. Det er lige så svært at gøre noget ved følgerne, hvis det man går efter er det, man kalder helbredelse. Men forløsning er mulig hvis man vover at kaste sig ud og se ned i afgrunden. Jeg ved jo godt, at det ikke er alle beskårne at finde det mod eller bare at turde tænke på det. Når det er sådan bør vi vise forståelse og ikke fordømmelse, og huske på hvor stor betydning sårene har på det, der følger, og i styrke overtrumfer skæbne og fri vilje. At handle sådan kræver, at vi tør lytte og ydmygt forstå vores næste og os selv.